

ÉRTÉKVÁLSÁG A MUNKA VILÁGÁBAN

A TÁRSADALMI ÉRTÉKRENDET IS megingatta a 90-es évek gazdasági és társadalmi átalakulása. A társadalmi értékrend meglehetősen bizonytalan kategória, általában a többség magatartását és viselkedését meghatározó értékeket foglalja magába. A többség viszont különböző társadalmi helyzetű, olykor egymással érdekellentétben álló, és szükségképpen eltérő értékrendet követő csoportokból áll. Mivel a szakmunkás képzettséggel rendelkezők aránya a 90-es évek végén az aktív foglalkoztatottak között 33% volt, az oktatási rendszerből szakmunkás képzettséggel kilépő fiatalok aránya pedig 26%.¹ A szakmunkások csoportja a mai magyar társadalomban egy olyan népes foglalkozási csoportot jelent, amelynek értékrendje minden bizonnyal a többségi értékrendet is befolyásolja.

Csakúgy, mint minden más foglalkozási csoport, a szakmunkások csoportja is rendkívül differenciált. Magatartásukat és értékrendjüket tradícióik, neveltetésük, nemük, életkoruk, lakóhelyük, szakmájuk és munkapiaci helyzetük éppen úgy befolyásolja, mint mindenki másét. Mindezen bizonytalanságok ellenére talán nem hiábavaló számba venni azokat a munkával, munkahellyel és „karrierrel” kapcsolatos változásokat, amelyek a 90-es években a fiatal szakmunkások munkahelyi magatartását, és minden bizonnyal értékrendjük alakulását is befolyásolták.

A 90-es évek második felében folytatott kutatásaink² során azt tapasztaltuk, hogy a szakmunkások körében korábban sikeresnek bizonyuló, vagyis a boldogulást elősegítő munkavállalói magatartás a munkahelyek változásait követve határozottan megváltozott. Mihelyt a társadalmi előnyöket nem a *politikai konformitás* biztosította többé, hanem a *pénz*, a munkahelyek világában pedig a korábbi *biztonságot* felváltotta a *bizonytalanság*, a sikeres munkavállalói magatartásnak is új értékeket kell követnie. A *megbízhatóságnál* fontosabb követelmény lett a *rugalmasság*, a korábban fontosnak tartott (legalább látszólagos) *alkalmazkodást* felváltotta az *önállóság* igénye, a

1 KSH Statisztikai közlemények, 2000.

2 1994-ben egy szakmacsoportra reprezentatív mintán a végzős szakmunkástanulókkal folytattunk kérdőíves adatfelvételt az Oktatókutató Intézetben, amelynek során 1767 szakmunkástanuló megkérdezésére került sor. 1995 tavaszán a Közös a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány támogatásával a szakmunkásképzőkből frissen kikerült pályakezdők elhelyezkedési esélyeit vizsgáltuk, 966 fő megkérdezésével. 1999-ben pedig újra felkerestünk közülük 362 főt, hogy információt szerezzünk pályájuk alakulásáról. A kutatásokban Csákö Mihály, Fehérvári Anikó és Tóth Éva vettek részt.

csoportszolidaritás helyébe az *egyéni érdekérvényesítés* lépett, a munkahelyi *közösségek-nél* fontosabbá váltak a *privát* (családi és baráti) kapcsolatok, és a mielőbbi *munkába állásnál* jobb befektetésnek bizonyult a *továbbtanulás*. A változás fokozatos és folyamatos volt, már a 80-as években elkezdődött és a mai napig tart. Természetesen igen nagyok a különbségek abban, hogy ki hol tart ebben a folyamatban, és kinek mennyire koherens értékrend irányítja magatartását.

Munkavállalási kompromisszumok

A szocialista időszakban az volt a jellemző, hogy a szakmunkástanulók többsége egy nagy állami vállalatnál tanulta szakmája gyakorlati ismereteit, amely első, és gyakran egyetlen felnőtt munkahelye is lett. Ez lényegében azt jelentette, hogy a fiatalok szakmájuk mellett fokozatosan a munkahelyükbe is „beletanultak”, megismerték a leendő munkatársaikat, kiismerték magukat a munkahelyi hierarchiában, és megtanulták a munkahelyi viselkedésmódokat és szokásokat. Vagyis a szakmatanulással egyidőben munkahelyi szocializációjuk is megtörtént, és „felkészült” munkavállalóként hagyták el az iskolát.

Ezzel szemben jelenleg irodalmi ritkaságnak számít, ha valakit az iskola elvégzése után is a gyakorlóhelyén foglalkoztatnak tovább. Az a tipikus, hogy a bizonyítvány megszerzése után a munkahelykeresés hosszabb-rövidebb időszaka következik, amelynek során a fiatal szakmunkás egyedül, legfeljebb mikrokörnyezete (családja és barátai) segítségére számítva, *önálló* munkavállalóként kénytelen boldogulni a munkapiacra. Hogy a munkahelykeresés milyen sikerrel jár, az nemcsak attól függ, hogy hol lakik és milyen szakmát tanult, hanem attól is, hogy mennyire tájékozott, mennyire kompromisszumkész, és milyen kitartóan keres munkát. Aki az első ajánlattal megelégszik, vagy aki túlságosan hosszú időre leköti magát egy munkahelyen, az szükségképpen rosszul jár.

A munkahelykeresésben fontos szerep jut a családi, rokoni és baráti kapcsolatrendszereknek. A *személyes „ismeretségek”* hálózata nemcsak azért értékelődik fel, mert a „piacgazdaságban” mindenki mindenkivel szemben bizalmatlan, és a munkaadók szívesebben foglalkoztatnak olyan munkavállalót, akiért valaki személyes garanciát vállal, hanem azért is, mert a cégeknek és a vállalkozóknak sok a titkolnivalójuk. Előfordul, hogy olyan munkakörülmények között, olyan eszközök és anyagok felhasználásával, olyan technológiai eljárásokkal és olyan alacsony bérekért alkalmazzák a munkásokat, ami többszörösen is szabálysértő. Ezért aztán igyekeznek olyan embereket alkalmazni, akikben tökéletesen megbízhatnak (aki valakinek a valakije), akik soha sehol nem fogják „kitergetni” a cég szennyesét.

1. TÁBLA

Mi kell az elhelyezkedéshez? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Szaktudás	79,8	Jó fellépés	45,9
Jó szakma	48,1	Szerencse	38,8
Kapcsolatok	48,8		

Azt tapasztaltuk, hogy a 90-es években a munkanélküliséggel együtt járó *bizonytalanság* igen széles körben vált a fiatal szakmunkások „élményévé”. Az iskola elvégzése után egy évvel még csak a pályakezdők 40%-a tapasztalta meg a munkanélküliséget, négy év alatt azonban már közel kétharmada.

2. TÁBLA

Volt-e munkanélküli? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966; Fiatal szakmunkások, 1999, N = 340)

	1995	1999		1995	1999
Igen	39,5	63,8	Nem	60,5	36,2

A pályakezdők lakóhelyének regionális elhelyezkedése erősen determinálta, hogy ki talált munkát, és kiből lett munkanélküli. Budapesttől az észak-keleti megyékig, az ország gazdasági fejlettségét követve, szabályosan emelkedett a munkanélküliek aránya. A regionális adottságok mellett a lakóhely településtípusa is meghatározta az elhelyezkedési esélyeket. Minél nagyobb és urbanizáltabb településen éltek a pályakezdő szakmunkások, annál nagyobb valószínűséggel találtak az iskola elvégzése után munkahelyet. Természetesen a pályakezdő szakmunkások munkanélkülisége szoros összefüggést mutatott szakmájukkal is. A szolgáltatóiparhoz és a tercier ágazathoz tartozó szakmákkal könnyebb, a mezőgazdasági és az ipari szakmákkal nehezebb volt az elhelyezkedés. Szoros összefüggést találtunk a pályakezdő fiatalok munkanélkülisége és szüleik foglalkozása, ill. iskolai végzettsége között is. Minél alacsonyabban iskolázottak, és minél alacsonyabb foglalkozási kategóriákba tartoztak a szülők, annál nagyobb eséllyel lett a gyerekekből munkanélküli.

Azt tapasztaltuk, hogy a 90-es évek végén a munkanélküliség már ugyanolyan szerves része volt a fiatal szakmunkások életének, mint a munka. Az idősebb korosztályoktól eltérően a fiatalok között a munkanélküli állapot már nem jelentett presztízvesztést a mikroközösségben, hiszen az adott képzettségi és társadalmi csoportból nagyon sokan éltek hasonló helyzetben. Bár kevesen váltak tartósan munkanélkülivé, foglalkozástörténetüket hosszabb-rövidebb ideig tartó munkanélküli periódusok tarkították. A munkanélküliséget, mint szükséges rosszat, azonban valamennyien átmeneti periódusnak tekintették, amin *egyéni kvalitásaikkal*, elszántsággal, kitartással, ügyeskedéssel próbáltak változtatni.

A munkanélküliek közül 87% regisztráltatta magát a területileg illetékes munkaügyi központban. A regisztrációt nem azért tartották fontosnak, mert munkahelyajánlatot vártak tőle, hanem azért, mert ez nyitotta meg a munkanélküli segély lehetőségét, amit nem elegendő, de fontos kiegészítő pénzforrásnak tekintettek. Mihelyt megszűnt valahol a foglalkoztatásuk, azonnal „elementek munkanélküli-re”, de emellett tanultak és a fekete gazdaságban dolgoztak tovább. A „fekete” munka vállalása olyannyira általános volt, hogy többen kétségbe vonták, hogy egyáltalán létezik olyan helyzet, hogy valaki „komolyan” keres munkát, és mégsem talál.

Vagyis a 90-es évek végén a fiatal szakmunkások helyzetét nemcsak a munkanélküliség-munkavállalás dichotómiája, hanem a legális és a „fekete” munka dichotómiája

is jellemezte, ami a korábbinál *rugalmasabb* munkavállalói magatartást követelt. A rendszerváltást követően sokan gondolták azt, hogy mivel a „fekete” és „szürke” gazdaság a szocialista nagyüzemek árnyékában jött létre, a piacgazdaság kiépülésével fokozatosan eltűnik. A piacgazdaság tizedik esztendejében azonban a „fekete” gazdaság és a „fekete” munka jobban virult, mint valaha. A fiatal szakmunkások közül az elmúlt öt évben szinte mindenki vállalt ilyen munkát.

Ennek részben az volt az oka, hogy sokan nem kaptak legális munkát sem a szakmájukban, sem azon kívül. Így munkanélküliként vállalták a „fekete” munkát, mert valamiből meg kellett élni, és erre a munkanélküli támogatás messze nem volt elegendő. Másrészt a „fekete” munka jelentette a megoldást azok számára is, akik csak olyan kevés bérért tudtak legálisan elhelyezkedni, hogy emellett még „fekete” munkát is vállalniuk kellett. Vagyis míg a szocializmusban a „fekete” munka funkciója az volt, hogy kiegészítse az állami nagyüzemekben kapott alacsony béreket, a piacgazdaságban a legális munka mellett és helyette egyaránt végzik. Vannak olyan munkaadók (vállalkozók), akik a „fekete” és a „fehér” munkásokat egymás mellett alkalmazták. Pontosan kiszámolják, hogy vállalkozásuk profitja mellett hány legális alkalmazottat tudnak „eltartani”, és az ezen felül szükséges létszám feketén dolgozik.

A fiatal szakmunkások előtt megnyíló „sokszínű” munkapiac a szakmák szempontjából is rugalmasan alkalmazkodó munkavállalói magatartást követelt. A szocialista időszakban, amikor központi keretszámokkal határozták meg, hogy melyik szakmából hány szakmunkást képeznek, és állami program volt a teljes foglalkoztatás, természetes volt, hogy mindenki a szakmájának megfelelő munkahelyet talált. A 90-es években azonban a pályakezdő szakmunkásoknak már a „szabad” munkapiacon kellett boldogulniuk. 1994-ben a végzős szakmunkástanulók közel kétharmada nyilatkozott úgy, hogy hajlandó lenne tanult szakmájától eltérő munkát is elvállalni, 1995-ben pedig a pályakezdő szakmunkások közel 80%-a mondta ugyanezt.

3. TÁBLA

Hajlandó lenne-e a szakmáján kívül elhelyezkedni? (Szakmunkástanulók, 1994, N = 1767)

Igen	65,0	Nem	3,2
Nem tudja	30,6	Nincs válasz	1,2

4. TÁBLA

Hajlandó lenne-e az alábbi munkákat elvállalni? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Szakmájától eltér	79,3	Unalmas	11,7
Nehéz	33,6	Egészségre káros	3,1
Messze van	23,8	Rosszul fizetett	1,9
Piszkos	22,2		

Hogy milyen nagy szükség volt erre a rugalmasságra, azt jól bizonyítja, hogy a szakmunkásképző elvégzése után négy évvel a fiatal szakmunkásoknak alig fele dolgozott eredeti szakmájában, 18%-uk kényszerült arra, hogy más szakmában helyezkedjen el, és majdnem ugyanennyien végeztek szakképzettséget nem igénylő munkát.

5. TÁBLA

A válaszadók foglalkozása (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 252)

Vezető	2,4	Értelmiségi	4,0
Nem fizikai	12,6	Szakmunkás, eredeti szakma	48,4
Szakmunkás, más szakma	18,3	Segéd, betanított munka	14,3

A nagy mértékű szakmai inkongruenciában jelentős szerepe volt annak is, hogy az általunk vizsgált fiatalok a 90-es évek elején kezdték el a szakmunkásképzőt, amikor még a „szocialista” gazdasági struktúrának (amelyben a gépipari szakmák kínálata volt a legnagyobb) megfelelő számban vették föl a szakmákra a gyerekeket, holott a munkaerőpiac igényei már megváltoztak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez az évjárat (és még jó néhány) a késlekedő szakképzési reform áldozatának tekinthető. Az elhelyezkedési esélyeket elsősorban a tanult szakma befolyásolta. Az ipari szakmákkal rendelkezők kényszerültek a legsúlyosabb munkavállalói kompromisszumokra. Közülük háromszor-négyszer annyinak kellett beérnie szakképzetlen munkával, mint a tercier szakmákkal rendelkezőknek.

6. TÁBLA

A fizikai munkát végzők foglalkozása szakmájuk ágazata szerint (Fiatal szakmunkások, 1999)

Foglalkozás	Ipar	Könnyűipar	Építőipar	Tercier
Saját szakma	48,6	60,0	66,7	72,0
Más szakma	24,3	20,0	26,7	20,0
Szakképzetlen	27,0	20,0	6,7	8,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	74	50	30	50

Munkavállalói alkalmazkodás

A munkavállalói biztonság elvesztése nemcsak azt jelentette, hogy a fiatal szakmunkások elhelyezkedése bizonytalanná vált, hanem azt is, hogy senki sem számíthatott többé „tartós” munkahelyre. 1995-ben, egy évvel az iskola elvégzése után még a pályakezdők 61%-a dolgozott az első munkahelyén, 1999-ben viszont már csak 27%. Az iskola elvégzése után négy évvel a munkanélküliek és a munkahellyel rendelkezők is kipróbáltak már legalább két munkahelyet. Ez azt jelenti, hogy a mai fiatal szakmunkások munkahelyi pályafutásuk során a korábbiaknál nagyobb szabadságot élveznek, és nagyobb *bizonytalanságtól* szenvednek. Foglalkozástörténetüket a munkahelyek sűrű váltogatása jellemzi, manapság már mutatóban sem létezik a szocialista időszak tipikus szakmunkása, aki évtizedekig, sőt akár a nyugdíjig egy helyen dolgozott.

A munkahelyek sűrű váltogatása azt eredményezi, hogy a fiatal szakmunkások nem „melegedhetnek meg” egy munkahelyen, nem alakítanak ki tartós munkahelyi kapcsolatokat vagy szoros munkahelyi barátságokat, és a munkahelyekért folytatott kí-

méletlen versengésben nem számíthatnak kollegáik *szolidaritására*. Cserében a gyakran változtatott munkahelyeken sokféle tapasztalatot szereznek. A kényszerűségből vállalt változatosság „hozadéka”, hogy a sokféle munkatárstól sokféle szakmai „fogást” tanulhatnak el, és eredeti szakmájuktól eltérő, új szakmai ismeretekre is szert tehetnek, ami később növelheti munkapiaci esélyeiket.

A munkahelyváltoztatások oka általában a következő (a sorrend gyakoriságot is jelez): 1. elbocsátás; 2. önkéntes kilépés az alacsony munkabér miatt; 3. önkéntes kilépés a kedvezőtlen munkakörülmények miatt; 4. önkéntes kilépés munkahelyi konfliktusok miatt.

Az elbocsátások leggyakoribb oka a munkahelyek bizonytalansága, amin a vállalkozások bizonytalan gazdasági helyzetét kell érteni. A munkahelyek akkor is bizonytalanok, ha éppen vannak, mert lehet, hogy másnapra megszűnnek. Ha pl. a kisvállalkozónak átmenetileg nincs munkája, gondolkodás nélkül elküld egy-két munkást, és erre természetesen egy fiatalabb szakmunkás mindig esélyesebb. Előfordul, hogy ha rendbe jön az „üzletmenet”, visszaveszik a régi munkást, de az is, hogy addigra új jelentkező akad, alacsonyabb bérért, nagyobb szaktudással. A munkaerő-túlkínálat gyengíti a csoportszolidaritást, a munkahelyi érdekvédelem teljes hiánya pedig kiszolgáltatottá és védtelenné teszi a munkavállalót.

A 90-es évek végén a fiatal szakmunkások munkahelyeinek többségét a magáncégek ill. a kisvállalkozások adták, ahol a fiatal szakmunkásokat alkalmazottként foglalkoztatták. Az állami munkahelyek aránya 1995-höz képest is tovább szűkült. Akkor még a munkába állók 23%-a talált magának állami munkahelyet, az évtized végén viszont már csak 16%.

7. TÁBLA

A válaszadók munkahelye 1999-ben (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 262)

Állami intézmény	9,9	Állami vállalat	6,2
Szövetkezet	1,5	Magán cég	47,3
Kisvállalkozás	26,7	Családi ill. saját vállalkozás	8,4

1995-ben és 1999-ben is megkérdeztük a fiatal szakmunkásoktól, hogy különböző szempontokból mennyire elégedettek a munkahelyükkel. A válaszok sorrendje az elmúlt négy év alatt szinte semmit nem változott: mindkét alkalommal a munkatársikkal voltak a legtöbben elégedettek, a munka minőségével és szakképzettségükhöz való illeszkedésével is viszonylag sokan, az előmeneteli lehetőségekkel és a pénzzel pedig kevesen. Az évtized második felében az elégedetlenek száma tovább nőtt. 1995-ben még 40%-uk mondta azt, hogy elégedett a keresetével, 1999-re azonban ez az arány felére zsugorodott (8. tábla).

Nemcsak a keresetükkel voltak elégedetlenek, hanem egyébként is azt tapasztaltuk, hogy a 90-es évek végén a fiatal szakmunkások kedvezőtlenebb tapasztalatokat szereztek a munkahelyeikről, mint a szocialista nagyüzemek pályakezdői. A technikai felszereltség és a felhasznált anyagok ugyanis nem sokat változtak, megváltozott viszont a termelés „célja”. Itt már nem a dolgozók foglalkoztatása (vagy, ahogy annak idején fogalmazták, a szocializmus „építése”) a cél, hanem a kíméletlen haszonszer-

zés: akármilyen anyaggal, akármilyen szerszámmal és akármilyen kócerájban kell előállítani az eladható végterméket. Meg kellett tanulniuk, hogy munkahelyeiken nincsenek garanciák, és nem érvényesek a törvények, nincs érdekvédelem és nincs szakszervezet. A magáncég úgy boldogul a „vadkeleti” versenyhelyzetben, ahogy tud, senki és semmi nem ellenőrzi, senki és semmi nem fékezi meg. A 90-es években teljesen esetleges volt, hogy milyen múlttal, szakmai tudással, jellemmel és erkölcsökkel lett valakiből vállalkozó vagy tulajdonos. Szép számmal akadt olyan fiatal szakmunkás, aki a szakmai tudás és a hozzáértés hiányával, a mielőbbi meggazdagodás vágyával, lelkiismeretlenséggel, gátlátalansággal és felelőtlenességgel jellemezte munkaadóját.

8. TÁBLA

Megfelel-e a munkahelye az igényeinek az alábbi szempontok szerint? (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 262)

Munkatársak	81,6	Szakképzettség	69,8
Munka minőség	65,9	Előmenetel	37,5
Fizetés	23,0		

Míg korábban a szocialista állami vállalatokat nagyjából hasonló munkakörülmények és „jóléti” szolgáltatások jellemezték, a 90-es években a munkahelyválasztásánál már igen fontos szempontnak számítottak a munkakörülmények. Felértékelődésükhöz hozzájárult, hogy a magáncégek némelyike olyan jelentős tőkehiánnyal indult be és olyan sikertelenül működött, hogy a megfelelő munkakörülmények megteremtésére ha akart volna, akkor sem volt képes áldozni. Természetesen az is előfordult, hogy a vállalkozás ugyan szép hasznot hozott a tulajdonosnak, de sajnálta a „befektetést” a megfelelő munkakörülmények megteremtésére.

Vállalkozás

A rendszerváltással beinduló piacgazdaságtól mindenki a kisvállalkozások fellendülését és a kisvállalkozók boldogulását várta, annál is inkább, mert 1990 óta minden politikai párt és minden kormányprogram meghirdette a kisvállalkozók támogatását. A fiatal szakmunkások körében is csak fokozatosan foszlottak szét az ezzel kapcsolatos remények. 1994-ben még a végzős szakmunkástanulók közel fele gondolta úgy, hogy lesz esélye önálló vállalkozásra, de 1995-ben a pályakezdő szakmunkásoknak már csak egynegyede hitte ugyanezt (9. tábla). Négy év elteltével pedig mindössze 7%-uknak sikerült megvalósítani vállalkozási ambícióit.

A fiatal szakmunkások vállalkozásaihoz mindenekelőtt a tőke hiányzott (11. tábla). Önálló vállalkozás beindítására csak azok gondolhattak, akik mögött anyagi támogatásra képes család állt, és ez csak az esetek töredékében volt jellemző.

A szakmunkásképzőt elvégezve a fiatal szakmunkások többsége nem rendelkezett egy önálló vállalkozás beindításához szükséges szakmai tudással és munkatapasztalattal sem. Járhatóbb útnak bizonyult volna társulni egy tapasztaltabb szakmunkással, ilyen társat azonban pénz nélkül rendkívül nehéz találni. Az önálló vállalkozás akadálya volt az is, hogy a 90-es évek elején, amikor az általunk vizsgált fiatal szakmunkások szakmunkásképzőbe jártak, a szakmai iskolákban még nem tanítottak vál-

lalkozói ismereteket. Emellett azok a vállalkozói tapasztalataik is hiányoztak, amelyeket a gyakorlatban lehet megszerezni. A 90-es évek elején a szakmai gyakorlóhelyek még a hagyományos *alkalmazott-szaktanulmányok* szerepre szocializálták tanulóikat, és nem az *önálló vállalkozó* szerepére. Akadályozta az önálló vállalkozást a piaci viszonyoktól való szorongás és a konkurenciától való félelem is. Nem véletlen, hogy azokból a fiatal szakmunkásokból lett a legnagyobb valószínűséggel vállalkozó (21% szemben az átlagos 7%-kal), akiknek a szülei is vállalkozók voltak.

9. TÁBLA

Van-e esélye önálló vállalkozásra? (Szaktanulmányok, 1994, N = 1767; Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 965)

	1994	1995
Igen	45,7	24,6
Nem	48,8	73,2
Nincs válasz	5,5	2,2

10. TÁBLA

A válaszadók munkaviszonya 1999-ben (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 250)

Vállalkozó	7,2	Vezető	2,4
Alkalmazott	90,4		

11. TÁBLA

Mi hiányzik a vállalkozáshoz? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Pénz	86,8	Tapasztalat	4,8
Rátermettség	4,3	Szaktudás	4,1

A tanulás presztízse

A szakmunkásképző iskoláról a köztudat mindig is úgy tartotta, hogy oda gyenge tanulmányi eredményekkel és gyenge képességekkel kerülnek be a tanulók. Hogy az általunk vizsgált fiatal szakmunkások mennyire nem gyenge képességeik miatt kerültek annakidején szakmunkásképzőbe, azt az bizonyítja, hogy a szakképző iskola elvégzése után igen sokan tanultak tovább, és a továbbtanulók közül néhányan szabályosan „rákaptak” a tanulásra. Több olyan fiatal szakmunkással találkoztunk, aki megszerezte az érettségit, és érettségi után sem hagyta abba a tanulást, hanem számítógépes ismereteket és nyelvet is tanult, vagy egy másik szakmát is szerzett. A *továbbtanulás tömeges igényét* elsősorban az magyarázta, hogy a 90-es évek elején egy olyan képzési rendszerben és szakmaszervezésben szereztek meg a szakképzettségüket, amely már nem felelt meg a gazdasági és a társadalmi igényeknek.

A továbbtanulás másik fő motívuma az volt, hogy a 90-es évek közepére mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a magasabb iskolai végzettség a munkanélküliség elkerülésének legfontosabb eszköze. Minél magasabb iskolázottságot sikerült valakinek szereznie, annál sikeresebben boldogult a munkapiacra, és annál biztosabb egzisztenciára volt kilátása. A munkaerő-túlkínálat megnövelte a munkaadók igényeit:

olyan munkára is „érettségizett” munkaerőt kerestek, amelynek elvégzéséhez erre korábban nem volt szükség.

Ugyancsak jelentős változást hoztak a 90-es évek a korábbi kereseti arányokhoz képest is. Míg korábban egy ügyes szakmunkás „mellékmunkákkal” kiegészítve többszörösét kereshette meg havonta egy állami alkalmazott értelmiségi fizetésének, a rendszerváltás után az értelmiségiek és a magánszektorban foglalkoztatott nem fizikai alkalmazottak keresete fokozatosan emelkedett, az érdekvédelem nélkül maradt fizikai munkások bére viszont messze az átlagkeresetek szintje alatt maradt.

Kétségkívül hozzájárult az általános „tanulási kedvhez” a munkanélküliség is. Ez a helyzet egyrésztől szabadidőt biztosított, amit fel lehetett használni a tanulásra, másrésztől a munkaügyi központok kifejezetten felkínálták az ingyenes továbbtanulási lehetőség különböző formáit a munkanélküli fiatal szakmunkásoknak.

A fiatal szakmunkások kiegészítő képzése sok esetben még nem fejeződött be. A kiegészítő képzésben részt vett 60%-ból az elmúlt négy év alatt kétharmaduknak (közel 40%-nak) sikerült új képzettséget szereznie. Ezen belül a legtöbben érettségit szereztek, jóval kevesebben új szakmát vagy szakközépiskolai végzettséget, és elenyésző számban betanított munkára képesítő, ill. technikus vagy felsőfokú végzettséget. A kiegészítő képzéssel szerzett szakmák közel kétharmada a tercier ágazathoz tartozó szakma volt, egyötöde pedig könnyűipari.

12. TÁBLA

Milyen kiegészítő képzésben vett részt? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 960; Fiatal szakmunkások, 1999, N = 352)

	1995	1999
Semmilyen	60,3	37,5
Esti	18,0	39,8
Nappali	21,7	22,7

Az új szakmát tanulók viszonylag magas aránya azt jelzi, hogy a fiatal szakmunkások többsége számára eredeti szakmaválasztása utólag „tévedésnek” bizonyult, és úgy gondolják, hogy „jobb”, keresettebb, a munkaerőpiacon jobban eladható szakmát kellett volna választaniuk (13. tábla).

A szakmaválasztási „tévedésekben” jelentős szerepe volt annak, hogy az utóbbi években a szakmák presztízse is látványos változáson esett át. A szocializmus korábbi szakaszában (a 60-as 70-es években), amikor a fizetésekben alig voltak különbségek, a szakmák rangsorát elsősorban a munka „minősége” szabta meg, tehát az, hogy mennyire volt könnyű, milyen munkakörülményekkel járt együtt (pl. mennyire volt „tisztá”), és mennyire követelt intellektuális felkészültséget. Abban az időszakban az elit szakmák közé a nyomdász és a műszerész szakma tartozott. A 80-as években viszont, a „maszekolás” és a „borravalózás” időszakában már azt tapasztaltuk, hogy a presztízs-rangsorok élére a szolgáltatóipar (autószerelő, fodrász, kozmetikus stb.) és a tercier ágazat (kereskedelem vendéglátás, idegenforgalom) szakmái kerültek, amelyek alkalmat kínáltak a hivatalos munkaidőn túli „maszekolásra”, vagy a borravaló-

val kiegészített magasabb jövedelemre. A 90-es évek végére ismét megváltozott a helyzet: jelenleg a fiatal szakmunkások számára már azok a „fehérgalléros” szakmák (informatikus, üzletkötő stb.) bizonyulnak kívánatosnak, amelyek átmenetet jelentenek a fizikai és az értelmiségi foglalkozások között. Még akkor is ezek a vonzók, ha nem igazán lehet jól keresni velük, vagy amikor nem igazán tudják felmérni, hogy milyen keresetet biztosítanak.

13. TÁBLA

Mit választana, ha újra dönthetne? (Pályakezdő szakmunkások, 1995; Fiatal szakmunkások, 1999)

	Ipar	Könnyűipar	Építőipar	Tercier
Ugyanezt a szakmát	19,6	19,2	15,8	18,2
Ugyanezt, érettségivel	26,8	23,4	36,8	29,6
Más szakmát	21,4	10,6	26,4	6,8
Mást, érettségivel	28,6	36,2	10,5	38,6
Nem tudja	3,6	10,6	10,5	6,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	112	94	38	88

Vagyis úgy tűnik, hogy a 90-es évek végére, „helyreállt” a szakmák presztízsrangsora. Miután a nem fizikai szakmákkal jelenleg már lényegesen jobban lehet keresni, mint a szocializmus idején, vagyis a befektetett hosszabb tanulmányi idő már megtérüléssel kecsegtet, ezek a szakmák a fiatal szakmunkások szemében is magasabb presztízssre emelkedtek. A hosszabb ideig tartó tanulás már nemcsak azért vonzó megoldás a fiatal szakmunkások (és általában a közvélemény) szemében, mert ennek segítségével a munkanélküliség kiséleltethető, hanem azért is, mert ennek árán biztonságosabb egzisztenciára és magasabb keresetre van kilátás.

Társadalmi közérzet

A fiatal szakmunkások esetében továbbra is a „*lét határozza meg a tudatot*”, vagyis társadalmi közérzetüket leginkább az befolyásolja, hogy szinte kivétel nélkül elégedetlenek a munkabérükkel. 1999-ben, öt évvel a szakmunkásképző elvégzése után átlagosan 30–40 ezer Ft-ot kerestek nettóban, holott a megélhetésükhöz (saját véleményük szerint) legalább 50–60 ezer Ft-ra lett volna szükség. Nem véletlen, hogy az önkéntes munkahelyváltoztatások leggyakoribb oka a munkabérrel való elégedetlenség volt, és az sem, hogy magasabb bérért a szakmájuktól teljesen eltérő munkákat is hajlandók voltak elvállalni. Amikor a szakmunkásképző elvégzése után állást kerestek, a munkaadók valamennyiüknek csak a minimálbért (ami 1995-ben 20 ezer Ft körüli összeg volt) ajánlották fel. Több olyan esettel találkoztunk, amikor a fiatal szakmunkások „papíron” 1999-ben is csak a minimálbért kapták, és munkaadóik „zsebből” fizették ki bérük többi részét.

Amikor arra kértük a fiatal szakmunkásokat, hogy egy három fokú skálán értékeljék, mennyire elégedettek a helyzetükkel, a válaszok átlagosan 1,9-es értékűek voltak,

vagyis társadalmi helyzetüket a közepesnél kissé rosszabbnak minősítették. Az elégedettség mértékét részben a magánéletben, részben pedig az egzisztencia megteremtésében elért sikerek határozták meg.

14. TÁBLA

Mennyire elégedett az életével? (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 350)

Teljesen	8,0
Részben	74,9
Egyáltalán nem	17,1

Elégedetlenségükhöz nemcsak szegényes anyagi helyzetük, hanem a perspektívák hiánya és a társadalmi viszonyokról kialakított negatív értékelésük is hozzájárult. Társadalmi elégedetlenségük legfőbb forrása az, hogy a szocializmus idején, gyerekkori szocializációjuk során másfajta társadalmi értékrendre készítette fel őket családjuk és iskolájuk, mint amelyet felnőttként tapasztalnak. A legfontosabb változást az jelentette, hogy egy *egyenlőségelvű* társadalomban nőttek fel, felnőttként pedig egy *profitorientált* társadalomban kell boldogulniuk, amelyre sem felkészülve, sem az ehhez szükséges készségekkel felvértezve nem voltak. Legfőképpen az anyagi körülmények tekintetében növekvő különbségekkel (a társadalmi olló nyílásával) elégedetlenek, annál is inkább, mert azt tapasztalják, hogy korán nyugdíjazott vagy munkanélkülivé vált fizikai munkás szüleik és ők maguk is a „vesztesek” térfelére kerültek.

Az egyre látványosabb társadalmi különbségek mellett elfogadhatatlannak tartják a meggazdagodásra kínálkozó lehetőségeket is. Felháborítónak tartják a *korruptiót és a protekcionizmust*, és keserűen, ill. kiábrándultan veszik tudomásul, hogy az anyagi jólét forrása sok esetben nem a szaktudás vagy a szorgalmas munka (ahogy annakidején nekik tanították), hanem a *gátlástalanság és a törvénytisztelet hiánya*. Amellett, hogy a bünyözést elvileg elutasítják, a „gazdagok” kárára elkövetett bűncselekményeket hajlamosak a társadalmi igazságtalanságok korrekciójaként értékelni. Mivel úgy gondolják, hogy az „újgazdagok” többsége „jogtalanul” jutott vagyonához (pl. jó haszonnal eladta a frissen privatizált gyárat a munkások feje fölé), nem tisztelik a magántulajdont, és legalábbis „gyanús” tartják a gazdagokat. Mivel azt tapasztalják, hogy az állam (rendőrség, igazságszolgáltatás) minden helyzetben a tehetősek érdekeit védi, általánosan jellemző a politikából és a politikusokkal kapcsolatos illúziókból való kiábrándulás. Többségük úgy nyilatkozott, hogy nem érdekli a politika, nem olvas politikai lapokat és nem hallgat politikai híreket, a politikai pártoktól pedig nem vár semmiféle pozitív változást. A politikusokról legtöbbször a következőképpen vélekedett:

„Négy év alatt teleszedi magát az a párt pénzzel, de nem akar foglalkozni azzal, hogy az országnak jobb legyen. Én legalábbis úgy látom, hogy nem erőltetik meg magukat. Maguknak jó legyen, az fontos, de hogy az országgal mi van, pontosabban annak azzal a részével, ami nagyon lent van, azzal ők nem foglalkoznak.”

LISKÓ ILONA